

İbn Sa'd'ın Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr Adlı Eserine Göre Beytülmağdis

Ömer SABUNCU,* Betül SARKOZ**

ÖZ: Üç semâvî dinde kutsal kabul edilen Beytülmağdis ile Hicaz'ın ilişkisi İslâm öncesine dayanır. Özellikle ticaret amacıyla kurulan bağlantılar, İslâm'ın gelişiyle dinî bir veçhe de kazanmıştır. Bu çalışmanın amacı, bir kitap çerçevesinde Beytülmağdis ile alakalı bilgi ağını tespit edebilmektir. Bu bağlamda çalışmada İbn Sa'd'ın Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr adlı eseri çerçevesinde Beytülmağdis ele alınmıştır. Hicaz coğrafyasından çok farklı bir coğrafya olan Beytülmağdis'in fethi için Hz. Peygamber'in Bizans ile ilişkileri, devlet siyaseti ve savaş stratejileri olmuştur. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in Mûte ve Tebük seferleri ve vefatından önce Üsâme ordusunu Bizans üzerine göndermesinin tesadüf olmadığı, Beytülmağdis'in fethi için attığı önemli adımlar olduğu söylenebilir. Hz. Peygamber bu stratejisi ile kendisinden sonra gelecek halifelere bir yol haritası çizmiştir. Hz. Ömer döneminde fethedilen Beytülmağdis, Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce fethini müjdelediği yerler arasındadır. Ayrıca Hz. Peygamber sahâbîlere "Beytülmağdis'e yerleşin!" çağrısında bulunmuştur. Beytülmağdis'in fethinden sonra ise bazı sahâbîler buraya yerleşip arkaalarında bir nesil bırakmışlardır.

ANAHTAR KELİMELER: İslâm Tarihi, İbn Sa'd, Sahabiler, Beytülmağdis, Kudüs.

Bayt al-Mağdis from the Perspective of Ibn Sa'd's Kitâb al-Ṭabaqât al-Kabîr

ABSTRACT: The relationship between "Bayt al-Mağdis" which is considered sacred in all of the three monotheistic religions and "Hejaz" dates back to before Islam. Especially the links that were established for trade purposes have gained a religious aspect with the advent of Islam. This study aims to determine the network of information related to Bayt al-Mağdis within a book; namely Kitâb al-Ṭabaqât al-Kabîr by Ibn Sa'd. The Prophet had state policies, war strategies and relations with Byzantium for the conquest of Bayt al-Mağdis, which is geographically very different from the region of Hejaz. Within this context, it should not be considered a coincidence that the Prophet prepares and leads some of the armies to fight the Byzantium, such as the Ghazwa of Tabuk, the Battle of Mu'tah and the expedition of Usama prepared before his death; these were indeed crucial steps taken by the Prophet for the conquest of Bayt al-Mağdis. Indeed, with this strategy the

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, Şanlıurfa/ Türkiye, omersabuncu@harran.edu.tr.

** Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, Şanlıurfa/ Türkiye, b.sarkoz@hotmail.com.

Prophet has drawn a road map for the future caliphs. Indeed, Bayt al-Maqdis was amongst the places that Prophet had given glad tidings of its conquest, which was fulfilled a few years later at the hands of Umar. Not only this but the Prophet had advised his companions to settle in Bayt al-Maqdis. After the conquest of Bayt al-Maqdis, numerous companions have indeed settled there and left their decedents in its blessed land.

KEYWORDS: *History of Islam, Ibn Sa'd, Sahaba, Bayt al-Maqdis, Jerusalem.*

GİRİŞ

Tarihte bazı şehirler diğerlerine göre daha fazla önem kazanmıştır. Özellikle dinî bir değer atfedilen şehirler, insanlık tarihi boyunca mücadelelere sahne olmuşlardır. Üç büyük dinde kutsal sayılan Beytülmağdis de tarihçilerin her zaman ilgisini çekmiştir. Bu sebeple, onunla alakalı bilgiler yeri geldikçe kitaplarda titizlikle kaydedilmiştir. Çalışmamızın ana konusu, İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*'inde yer alan Beytülmağdis ile ilgili bilgilerdir. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, ilk tarih ve tabakât kitaplarından olduğu için kendinden sonraki çalışmaları etkilemesi bakımından eserin Beytülmağdis'le ilgili içerdiği bilgiler ve sahip olduğu bilimsel değeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmalarımız sonucunda Beytülmağdis'le ilgili bilgileri tek bir kitap ekseninde ele alıp değerlendiren bir çalışma tespit edilemediğinden çalışmamızın İbn Sa'd ve Beytülmağdis ile ilgili çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdatî tam künyesine sahip olan İbn Sa'd, 160/776 yılında Basra'da doğmuştur. Çocukluğunun ilk yıllarını Basra'da geçiren İbn Sa'd, daha sonra Mekke, Kûfe ve Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta eserlerinin şekillenmesinde büyük bir etkisi olan Tabakât ve Megâzî yazarı Vâkıdî ile tanışıp, onun kâtipliğini yapmıştır. İbn Sa'd, Vâkıdî'nin hem öğrencisi hem de yardımcısı olmuştur. Çevresi tarafından "Kâtibü'l-Vâkıdî" olarak tanınmıştır. Bağdat'ta 230 yılının Cemâziyelâhir ayında 62 yaşında vefat etmiştir. Bâbu'ş-Şâm kabristanına defnedilmiştir (Fayda, 1992, s. 294).

İbn Sa'd'ın çalışmamıza konu edindiğimiz *et-Tabakât'ül-Kebîr* adlı eseri klasik dönem eserleri arasında dil ve üslup bakımından sade, sıcak bir üsluba sahiptir. İbn Sa'd sahâbîler için cerh ve ta'dil cihetini kullanmamıştır. Bunun nedeni her bir sahâbîyi adil olarak kabul etmiş olmasıdır. Sahâbenin rivayetlerini kısaca değerlendirmiş olup, sahâbenin sika olup olmadığını söylemekle yetinmiştir. Konulara ayrı ayrı başlık verme geleneğinin başlatıldığı kitapta İbn Sa'd, İbn İshak'tan farklı bir metot uygulamıştır. Olayları kronolojik sırayla ele almak yerine aynı konuları tematik bir yöntem kullanarak bir arada ele almıştır. İbn Sa'd ile birlikte siyer yazıcılığında hangi bölüm ve konuların bulunacağını planı tamamlanmış olup, kendinden sonraki müelliflerde aynı plan ve anlayış hâkim olmuştur (Fayda, 2009, ss. 322-323).

Çalışmamızda, Beytülmağdis'in isimlendirilmesi ile ilgili rivayetler, İslâm öncesinde Beytülmağdis ile ilgili bağlantılar, İslâm sonrasında Beytülmağdis ile alakalı yaşanmış önemli olaylar ele alınmış; İbn Sa'd'da kronolojik olarak nakledilen,

Rumlarla yapılan mücadelelere ve Beytülmağdis'in fethine yer verilmiş; *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr* çerçevesinde, Beytülmağdis'e gitmiş ve oraya yerleşmiş, burada kendilerinden sonra bir süre nesli devam etmiş olan sahâbîler tespit edilmiştir.

Özellikle ilk dönem eserler olmak üzere daha önce yapılmış olan çalışmalara bakıldığında Beytülmağdis ile ilgili isimlendirmelerde farklı yaklaşımların olduğunu görmekteyiz. Beytülmağdis üç semavî din olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet'e şahitlik etmiş ve her dönemde farklı isimlerle anılmıştır. Bu isimlerin verilmiş nedenlerine bakıldığında, genellikle dinî sebeplerin etkisinin olduğu görülmektedir. Çalışmamızda "Beytülmağdis" olarak esas alınacak adlandırma İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr* adlı eserinde kullanmayı tercih ettiği isimdir. Müellif eserinde yirmi iki yerde Beytülmağdis (Kudüs) ismini, iki yerde ise İliyâ (Kudüs) ismini zikretmektedir. İbn Sa'd, eserinde olayları aktarırken bölge ve şehir ismi vermekle birlikte, coğrafi konumlarına değinmez.

Beytülmağdis bugün Kudüs olarak bilinen İliyâ ile coğrafi olarak farklılık arz etmektedir. el-Awaisi sadece Vâkıdî'nin naklettiği, Hz. Ebû Bekir'in Amr b. Âs'a (ö. 43/664) söylediği "Aleyke bi-Filistin ve'l-İlyâ" (Filistin ve İlyâ'nın sorumluluğu sana aittir) sözü ile Beytülmağdis ve İliyâ'nın farklı coğrafya olduğunu söylemektedir. el-Awaisi Arapçada kullanılan "ve" bağlacının buradaki fonksiyonun iki farklı yere işaret etmekte olduğuna dikkat çekmektedir. "İliyâ" ismi şehre yerleşen Roma İmparatoru Hadrian tarafından m. 135 yılında verilmiştir. Aslı "Alia (Alia Capitolina)" şeklinde olan İliyâ ismi, imparator soyunun, atasının veya ailesinin ismidir. Bu isim Hz. Ömer döneminde Beytülmağdis'in fethine kadar kullanılmış olup Hz. Ömer'in emannamesinde de bu şekilde geçmektedir (Basit, Hamza Zib Mustafa, Gassan Musa Muhibiş, & Said Süleyman Kik, 2011, s. 19).

Kaynaklarda Beytülmağdis/İliyâ, Mekke ile Fustât arasında, Gazze sahiline yakın Şam bölgesinde, aynı zamanda Hicaz sonu, Şam'ın başlangıcı konumunda zikredilmektedir (Yâkût el-Hamevî, 1995b, s. 292). el-Awaisi Beytülmağdis sınırlarını (K. el-Awaisi, 2007, s. 274); doğudan Ürdün nehri, kuzeyden Cenin şehri, batıdan Akdeniz'i 25 km. içerisine alan bölge, güneyden Zoar ve ona paralel olan bölgeyi kapsayan alan olarak belirtmektedir. Beytülmağdis tek bir şehir olmayıp idari sınır ile çizilmemiş olan birçok şehir ve köyü içinde barındıran bölgenin ismidir (A. al-Fattah el-Awaisi, 2015, s. 29). İbn Sa'd eserinde Beytülmağdis'in bir şehir mi yoksa birkaç şehirden oluşan bir bölge mi olduğu hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Fakat Beytülmağdis ve İliyâ ayrımı yaptığı görülmekte, Beytülmağdis'ten bahsederken oraya ait köylerin ismini de zikretmektedir.

1. İSLÂM ÖNCESİ BEYTÜLMAGDIS

1.1. Beytülmağdis'in Fethine Kadar Uzanan Kısa Kronolojisi

Şehrin kuruluşu M.Ö. 4000'li yıllara dayanmaktadır. Şehirde savunma ve dinî ihtiyaçlar neticesinde yapılanmalar oluşmuştur (Ay, 1997, s. 9). İliyâ (Kudüs) şehri Mısır metinlerinde Kenan şehri olarak adlandırılır (Harman, 2002, s. 324). Kenanlılar, M.Ö. 3000 yıllarında Filistin ve Ürdün'e yerleşmiş Sami bir topluluktur.

Filistin'e Kenan ismini verenler de bu topluluktur (Basit vd., 2011, s. 25). M.Ö. 1200-1550 yılları arasında Filistinliler, kabile saldırılarından korunmak için yardım istedikleri Mısır Firavunlarının hâkimiyeti altında yaşamışlardır. M.Ö. 332-1200 yılları arasında ise İbraniler'in hâkimiyeti vardır. Bu dönemde Hz. Davut (a.s.) krallığında, İbrani Krallığı kurulmuş, Hz. Süleyman (a.s.) babası Hz. Davut'tan (a.s.) sonra krallığın başına geçmiştir. Hz. Süleyman, Allah'tan kendisinden sonra kimseye vermeyeceği kadar büyük bir krallık vermesini dilemiştir (Basit vd., 2011, ss. 26-28). Bu durum, Kur'ân-ı Kerîm'de (en-Neml 17/18) geçmektedir. İbn Sa'd'da ise, Hz. Davut'un (a.s.) Beytülmağdis'i inşa ettiği sırada bir kadının evini, kadının izni olmadan Beytülmağdis'e dâhil ettiği için, Allah'ın ona Beytülmağdis inşasını yasakladığına dair bir bilgi geçmektedir. Hz. Davut (a.s.) bunun üzerine "Allah'ım! Madem bana yasakladın, bundan sonra buranın inşası neslimden olsun." şeklinde duası da eserde yer almaktadır (İbn Sa'd, 1410/1990a, s. 16).

İsrailoğulları, Hz. Süleyman'ın (a.s.) yönetimindeki 40 yıllık bir süreden sonra devlet halinde 80 yıl Filistin'de birlik halinde yaşamışlardır. Hz. Süleyman'ın (a.s.) vefatından sonra krallık ikiye bölünmüştür. M.Ö. 859-Miladi 63 yılları arasında Beytülmağdis; sırasıyla önce Asur yönetimine, daha sonra Babil yönetimine, ardından Pers yönetimine son olarak da Yunan yönetimine girmiştir. Bu dönemlerde Filistin'de, Babil sürgünü ve Yunan Kralı IV. Antyohus'un (M.Ö. 163-175) baskıcı, yıkıcı tavırlarından usanan Filistinlilerin yönetime karşı çıktığı Makabi İsyanı yaşanmıştır. Makabi İsyanı sonrası Beytülmağdisliler bağımsız bir devlet kurmuşlardır (Basit vd., 2011, ss. 28-33). M.Ö. 63-M.S. 637 yıllarında Filistin'de Roma Dönemi yaşanmıştır. Müslümanlar tarafından fethedilene kadar Beytülmağdis şehri harabe halinde kalmıştır. 614'te Sâsânîler tarafından işgal edilmiş, 629'da Bizans İmparatoru Herakleios tarafından kurtarılmıştır (Harman, 2002, s. 325). Beytülmağdis şehri Hz. Ömer'in halifeliği döneminde h. 17/m. 638'de Müslümanlar tarafından fethedilmiştir (Belâzürî, 1408/1988, s. 140).

1.2. İslâm Öncesi Dönemde Beytülmağdis ile İlişkiler

İbn Sa'd'ın eserinde Beytülmağdis ile ilgili bilgileri İslâm öncesi dönemle başlatabiliriz. Bu dönemde Araplar ile Beytülmağdis'te hâkimiyet kuran Bizanslılar arasında birtakım ilişkiler bulunuyordu. İbn Sa'd'ın eserinde verdiği bilgiler ışığında bu ilişkilerin genel olarak ticarete dayandığını tespit ettik. İbn Sa'd ticaret konusunda, Hâkim b. Hişâm'ın kumaş ve buğday ticareti ile uğraştığını; kışın Yemen'e, yazın Şam'a olmak üzere yılda iki kez ticaret yolculuğu yaptığını nakletmektedir (İbn Sa'd, 1410/1990b, s. 59). Kureyşlilerin yaz ve kış ticaret yolunu kullandıkları Kur'ân-ı Kerîm'de ifade edilmektedir (Kureyş 1/4).

Abdülmenâf b. Kusay'ın oğulları ticaretle uğraşıyordu. Oğullarından Hâşim b. Abdümenâf, Kureyş'in Şam bölgesine güven içinde gidip gelebilmesi için, Bizans İmparatoru I. Leon ve Gassânî melikiyle anlaşarak ülkelerine Kureyşliler'in serbestçe ticarî seyahat yapabilmelerini sağladı (Sarıçam, 1997, s. 405). Hâşim b. Abdümenâf Kureyş îlâfının sorumlusuydu ve ilk defa yaz ve kış ticaretini Kureyş için geleneksel hale getiren kişidir. Yazın Şam'a, Gazze'ye bazen de Ankara'ya kadar

giderdi. Kışın ise Yemen ve Habeşistan'a Necaşi'nin yanına kadar giderdi. Medine'de kıtlık çıktığında Hâşim b. Abdümenâf Şam'dan ekmek yaptırıp getirmiştir (İbn Sa'd, 1410/1990c, ss. 70-74). Hâşim b. Abdümenâf arkadaşlarıyla Şam'a ticaret için gittiği sırada Gazze'ye uğramış ve orada hastalanmıştır. Hâşim, Gazze'de vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir (İbn Sa'd, 1410/1990c, s. 64).

Yukarıdaki rivayetlere baktığımızda Hz. Muhammed'in (s.a.s.) dedesi Hâşim b. Abdümenâf ticaretle uğraşmış, ticari antlaşmalar yapmıştır. Bununla beraber Hz. Muhammed'in (s.a.s.) babası Abdullah b. Abdülmuttalib de Şam ticaretiyle uğraşmıştır. İbn Sa'd'da geçen bilgiye göre, Abdullah b. Abdülmuttalib ticaret mallarını taşıyan Kureyş Kervanlarının birinde Şam'a, Gazze'ye gitmiştir. Dönüş yolunda rahatsızlanıp vefat etmiştir (İbn Sa'd, 1410/1990c, s. 79). Son olarak Bizans kralının Hz. Muhammed'e (s.a.s.) bazı hediyeler gönderdiğini (İbn Sa'd, 1410/1990d, s. 375) kaydetmek gerekir. Yukarıda verilen bilgiler Müslümanlarca fethinden önce de Beytülmağdis'in, ticaret vb. yollar ile Müslümanların bildiği bir yer olduğunu göstermektedir.

1.3. Hz. Muhammed'den Önceki Peygamberlerin Beytülmağdis ile Bağlantısı

Hz. Muhammed'in (s.a.s.) atası olan Hz. İbrâhim, bir dönem İliyâ (Beytülmağdis) ile Filistin arasında bulunan es-Seb adlı bölgeye yerleşmiştir. İnsanların kendisini rahatsız etmesi üzerine er-Remle ile İliyâ arasında bir yere yerleşen Hz. İbrahim, burada bir kuyu açmıştır. Burada bir süre yaşadıkten sonra Hz. İbrâhim üç kez Mekke'ye gitmiş ve Şam'a geri dönmüştür. 200 yaşındayken Şam'da vefat etmiştir (İbn Sa'd, 1410/1990c, ss. 37-41).

İbn Sa'd eserinde, “Üç kişi dışında hiçbir peygamberin kabrinin yeri bilinmemektedir. İsmail'in kabri (altın) oluğun altında rükün ile Kâbe arasındadır. Hûd'un kabri, Yemen dağlarının birinin altında, kumdan bir tepeliğin içindedir. Üzerinde Tendâ denilen bir ağaç bulunur. Orası dünyanın en sıcak yerlerindedir. Son olarak ise Muhammed'in kabridir. Bunlar onların gerçek kabirleridir.” (İbn Sa'd, 1410/1990c, s. 44) demektedir. Hz. İbrâhim'i bu üç peygamber arasında zikretmemiş olması, onun Şam'da defnedildiği bilgisini benimsemediğini göstermektedir (İbn Sa'd, 1410/1990c, s. 41). Bir diğer rivayete göre, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) atalarından Hz. Ya'kûb'a Allah şunu vahyetmiştir: “Ben senin neslinden krallar ve peygamberler göndereceğim. Hatta Harem ehli olan bir peygamber göndereceğim, onun ümmeti Beytülmağdis'i inşa edecektir. O peygamber sonuncudur ve ismi Ahmet'tir.” (İbn Sa'd, 1410/1990c, s. 129).

İbn Sa'd eserinde Tevrat'tan bazı rivayetlere de yer yer atıfta bulunmuştur. Bu rivayetlere göre, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) seçilmiş bir kul olduğu, doğumunun Mekke'de, hicretinin Medine'ye, mülkünün ise Şam'da olacağı bilgisi verilmektedir (İbn Sa'd, 1410/1990c, s. 270). Buradaki “mülkü Şam'da olacaktır” ifadesi yukarıda Hz. Yakup'a müjdelenen “Beytülmağdis'i” inşa edecektir ifadesiyle örtüşmektedir.

Son olarak Beytülmağdis ile bağlantısı olan isim Hz. İsa'dır. İbn Sa'd eserinde Hz. İsa için “Nâsıra” köyündendir, onun ashabına “Nâsıralılar”, Hz. İsa'ya da

“Nâsıralı” denildiğini belirtmektedir (İbn Sa’d, 1410/1990c, s. 45). Nâsıra ise, Beytülmağdis’e yakın bir köydür (Yâkût el-Hamevî, 1995c, s. 251).

2. İSLÂM SONRASI BEYTÜLMAĞDIS

2.1. Hz. Muhammed’in (s.a.s.) Beytülmağdis ile İlgili Müjdeleyici Haberleri

Hz. Muhammed (s.a.s.) ve Beytülmağdis’e dair, İbn Sa’d ve diğer klasik kaynaklarda Hz. Muhammed’in (s.a.s.) İsrâ gecesi hariç Beytülmağdis’e gittiğine dair bir rivayet bulunmamaktadır. Tacir bir aileden gelen Hz. Muhammed (s.a.s.), ilk ticaret yolculuğu için amcası Ebû Tâlib ile on iki yaşında iken Şam’a gitmiştir (İbn Sa’d, 1410/1990c, s. 122). Şam’ın Busrâ şehrine giden Hz. Muhammed (s.a.s.) Beytülmağdis’e gitmemiş olsa dahi, ticaret yollarının güzergâhında bulunan Beytülmağdis ile ilgili bilgisi olduğu muhtemeldir. Hz. Muhammed’in (s.a.s.) ikinci ticaret yolculuğu ise yine Şam’ın Busrâ şehridir (İbn Sa’d, 1410/1990c, s. 124). Busrâ şehri, Şam’a bağlı Havrân’ın küçük bir kasabasıdır (Yâkût el-Hamevî, 1995d, s. 500). Busrâ, yazın kuzeye giden Kureyş kervanlarının çok sık ziyaret ettikleri Gazze, Eyle ve Ezriât gibi kuzey şehirlerinden biriydi. (Fayda, 1992, ss. 470-472).

Hz. Muhammed’in (s.a.s.) ashabından Sevbân b. Bücdüd’ün “Ey Allah’ın Resûlü, senden sonra yaşamakla imtihan olursak nereye gideyim?” sorusu üzerine Allah Resûlü şöyle buyurmuştur: “Beytülmağdis’e git. Dilerim Yüce Allah sana orada bir zürriyet nasip eder, onlar orada bulunan mescide sabah akşam gitmek suretiyle onu imar ederler.” (İbn Sa’d, 1418/1997, s. 296). Diğer bir sahâbî Abdurrahman b. Ebû Amîre el-Müzenî, Allah Resûlü’nün şöyle dediğini söyler: “Beytülmağdis’te (Kudüs’te) hidayet biati olacaktır.” (İbn Sa’d, 1418/1997, s. 292).

2.2. İsrâ ve Mi’rac

İslâm tarihinde yaşanan “İsrâ ve Mi’rac” hadisesi, Hz. Muhammed’in (s.a.s.) yaşadığı önemli ve büyük hadiselerdendir. Mi’rac, kelime olarak merdiven manasına gelmektedir. İslâm literatüründe ise Mi’rac, Hz. Muhammed’in (s.a.s.) Mescid-i Haram’dan Mescid-i Aksâ’ya oradan da göğe yapmış olduğu yolculuğu ifade eder (İbn Manzûr, 1414/1993, s. 322). İsrâ ve Mi’rac ile ilgili olarak eserde nakledilen farklılık, Hz. Muhammed’in (s.a.s.) nereden Beytülmağdis’e götürüldüğü konusudur. Birinci rivayete göre Hz. Muhammed (s.a.s.) evinden götürülmüştür. İkinci rivayette, Ebû Tâlib’in mahallesinden götürüldüğü, üçüncü bir rivayette ise Hz. Muhammed’in (s.a.s.) Ebû Tâlib’in kızı Ümmü Hânî’nin evinden götürüldüğü aktarılmıştır (İbn Sa’d, 1410/1990c, ss. 165-168).

İbn Sa’d’da, Mi’rac olayının tarihi farklı rivayetlerle belirtilmiştir. Bir rivayete göre hicretten on sekiz ay önce Ramazan ayında bir öğle vakti gerçekleşmişken, ikinci bir rivayete göre, hicretten bir sene evvel Rebûlevvel ayının on yedisinde bir gece vakti meydana gelmiştir (İbn Sa’d, 1410/1990c, ss. 165-167). Kur’ân-ı Kerîm’in İsrâ Sûresinde geçen “Bir gece, kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Harâm’dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allah noksan sıfatlardan münezzehtir; O, gerçekten

işitendir, görendir.” (İsrâ 17/1) âyeti ile Hz. Muhammed'in (s.a.s.) gece gitmiş olduğu rivayetinin doğru olduğu anlaşılmaktadır.

Mi'rac'ın hangi tarihte gerçekleştiği konusunda farklılıklar mevcut olsa da burada değinmek istediğimiz nokta Hz. Muhammed (s.a.s.) eşi Hz. Hatice'yi ve amcası Ebû Tâlib'i Mi'rac hadisesinden önce kaybetmiş olmasıdır. Hz. Hatice Nübüvvetin onuncu senesinde, hicretten üç yıl önce vefat etti (İbn Sa'd, 1410/1990e, s. 174). Ebû Tâlib ise kabul edilen görüşe göre Hz. Hatice'den üç gün sonra vefat etmiştir (Sabuncu, 2018, s. 99).

Hz. Muhammed (s.a.s.) kendisinin Beytûlmakdis'e götürülüşünü şöyle aktarmaktadır: “Merkeb ve katır arasında, beyaz bir hayvana (Burak) bindirildim. Cibril (Burak'a) ‘Allah'ın en çok sevdiği kişi olarak Muhammed'den önce kimse sana binmemiştir.’ dedi. Nihayet ona bindim. Cibril de benimle birlikteydi. Nihayet benimle Beytûlmakdis'e geldi. Burak kendisine ait yerde durdu. Cibril onu oraya bağladı. Peygamberlerin benim için orada toplandığını gördüm. Ey Ümmü Hânî! Gördüğün gibi sizinle bu vadiye yatsı namazını kıldım. Sonra Beytûlmakdis'e gittim ve orada namaz kıldım. Sonra geldim sizinle sabah namazını burada kıldım.” (İbn Sa'd, 1410/1990c, ss. 166-167).

Hz. Muhammed (s.a.s.), insanlara bu durumu anlattığı takdirde kendisine inanmayacaklarından endişelenmiştir. Nitekim insanlar, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Beytûlmakdis'e gittiğini duyduklarında yanına gelip Beytûlmakdis ile ilgili sorular sormuşlardı. Hz. Muhammed (s.a.s.) bu sorular karşısında Allah'ın ona hayalen Beytûlmakdis'i gösterdiğini söylemiştir. Ardından orada bulunan insanlar sorular sormaya devam edince Hz. Muhammed (s.a.s.) sanki o an Beytûlmakdis'i görüyormuş gibi insanlara Beytûlmakdis'i anlatmaya başlamıştır. Bazı kimseler Hz. Muhammed'e (s.a.s.) “Mescidin kaç kapısı var?” diye sormuş, Hz. Muhammed de (s.a.s.) onlara sanki Beytûlmakdis'e bakıyormuş gibi mescidin kapılarını tek tek saymıştır. Hz. Muhammed (s.a.s.) ardından yoldaki kervanların durumunu da insanlara anlatınca, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) huzurunda Beytûlmakdis'ten haberdar kimseler Hz. Muhammed'in (s.a.s.) cevaplarını tasdik etmişlerdir (İbn Sa'd, 1410/1990c, ss. 166-167). Yaşanan Mi'rac olayında Hz. Muhammed (s.a.s.) Cibril (a.s.) ve Mîkâil (a.s.) tarafından birer birer göklere, Sidretülmüntehâ'ya kadar çıkarılmıştır. Beytûlmakdis'ten göklere yükseltildiği gece beş vakit namaz farz kılınmıştır (İbn Sa'd, 1410/1990c, s. 166).

2.3. Kiblenin Değişmesi

Mes'ud b. Humeyde'nin naklettiğine göre Resûlullah ile Kubâ'ya gittiklerinde Resûlullah'ın arkadaşlarının Beytûlmakdis'e doğru namaz kıldıkları mescitlerinin olduğunu görmüştür (İbn Sa'd, 1410/1990a, s. 233). İbn Sa'd'da geçen bilgilere göre, Hz. Muhammed (s.a.s.) Medine'ye hicret ettiği zaman on altı veya on yedi ay süreyle Beytûlmakdis'e doğru namaz kılmıştır. Bedir savaşından iki ay öncesine kadar Beytûlmakdis'e doğru namaz kılmıştır. Bununla birlikte O, yüzünü Yahudilerin kiblesine doğru döndürmek istemediğini Cibril'e söylemiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) içinden geçen, Kâbe'ye doğru namaz kılmaktı. Diğer

taraftan Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Beytülmakdis'e doğru namaz kılması Yahudilerin ve ehl-i kitabın hoşuna gidiyordu (İbn Sa'd, 1410/1990c, ss. 184-188).

Hz. Muhammed (s.a.s.) Beytülmakdis'e doğru namaz kıldığında yüzünü göğe doğru çeviriyordu. Allah Hz. Muhammed'in (s.a.s.) bu isteğini biliyordu ve bunun üzerine "Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu görüyoruz. İşte şimdi seni, memnun olacağın bir kibleye döndürüyoruz." (Bakara 2/144.) âyeti nazil oldu ve Hz. Muhammed (s.a.s.) yüzünü namazda iken Kâbe'ye çevirdi. Bu olay, Hicretin 17. ayında, Receb ayının ortasında Pazartesi günü meydana geldi. İkinci namazını kılariken kıblenin Beytülmakdis'ten Kâbe'ye doğru çevrilmesi emri gelmiştir. Kâbe'ye doğru kılınan ilk namaz ikinci namazdır. O mescide ise Mescidü'l-Kibleteyn (iki kibleli mescid) adı verildi (İbn Sa'd, 1410/1990c, s. 186). Kıblenin, Kâbe'ye doğru çevrildiği haberi yayıldıkça namaz üzerinde olanlar yönlerini Kâbe'ye doğru çevirmişlerdir (İbn Sa'd, 1410/1990a, s. 271).

Kıblenin ilk zamanlarda Beytülmakdis'e doğru olup daha sonra Kâbe'ye çevrilmesinde birtakım mesajlar söz konusudur. İlk olarak Peygamber'e ve ona inanan insanlara ilk atalarının inandıkları, bozulmamış dinlerinin yönünü gösteriyordu. İkinci mesaj ise Beytülmakdis'in o zamanlarda hüküm süren imparatorlukların değil Müslümanların, Allah'ın son dinine iman edenlerin beldesi olduğudur. Üçüncü mesaj ise ilk dönemlerde Mekke'de güçlü olmayan Müslüman topluluk Medine'de güçlenmiştir. Kible yönünün Beytülmakdis'ten Kâbe'ye çevrilmesi artık Mekke'ye yönelmeleri mesajı olarak düşünülebilir.

2.4. Davet Mektubu

Hz. Muhammed'in (s.a.s.), İslâm'ı daha geniş coğrafyalara yaymak için devlet başkanları ve krallar başta olmak üzere birçok kişiye davet mektupları gönderdiği bilinmektedir. Bu davet mektuplarından biri de Bizans imparatoru Herakleios'a gönderdiği mektuptur. Bu mektup, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) altı elçisinden biri olan Dihye b. Halîfe el-Kelbî tarafından İslâm'a davet amacıyla Rum Kayseri Herakleios'a götürüldü. Hz. Muhammed (s.a.s.) Dihye'den mektubu Busrâ emirine vermesini, onun da mektubu Herakleios'a vermesini istemiştir. Busrâ emiri, o sıralarda Hims'ta bulunan Herakleios'a mektubu vermiştir.

Hz. Muhammed (s.a.s.), Dihye b. Halîfe el-Kelbî'yi hicretin yedinci senesinde Muharrem ayında (İbn Sa'd, 1410/1990c, s. 198), miladi olarak da 628 yılının Mayıs ayında, İliyâ/Kudüs'e göndermiştir (Taberî, 1387/1967, s. 646). İbn Sa'd eserinde bu davet mektubunun neticesini kaydetmemiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Rum Kayseri'ne gönderdiği mektupta şunlar yazmaktaydı: "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, Allah'ın kulu ve elçisi Muhammed'den, Rum Kayseri'ni Herakl'e. Selam Hidayete tabi olanların üzerine olsun. Seni İslâm'a davet ediyorum. Müslüman ol! Kurtuluşa er. Müslüman ol! Allah ecrini sana iki katı versin. Yüz çevirirsen bütün halkının günahı da senin boynuna olacaktır. 'De ki: Ey Ehl-i Kitap! Bizim ile sizin aranızda müşterek olan söze geliniz. Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim. Ve o'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp da birbirimizi Rabler edinmeyelim. Eğer onlar o zaman yüz çevirirse, işte o zaman: 'şahit olun ki

biz Müslümanlardanız' deyin." (Âl-i İmrân 3/64) (Taberî, 1387/1967, s. 646). Mektubu alan Herakleios, etrafındakilerle istişare ettikten sonra Tenuhlu Hristiyan bir Arap'ı Hz. Peygamber'e elçi olarak göndermiştir. Elçi Müslümanlar tarafından ağırlanmış ve Hz. Osman da kendisine değerli bir elbise hediye etmiştir (Demirkent, 1998, ss. 210-215).

2.5. Savaşlar ve Beytûlmakdis'in Fethi

İslâm tarihinde Bizans ile yapılan mücadeleler ya doğrudan veya dolaylı olarak Beytûlmakdis ile bağlantılıdır. Kronolojik olarak bunların içerisinde Mûte, Tebük, Üsâme b. Zeyd Seriyyesi, Ecnâdeyn ve Yermük Savaşı vardır. "Mûte, Lut gölünün güneyinde Beytûlmakdis'e 50 km. uzaklıkta geniş tarım arazilerine sahip bir yerdir." (Algül, 2006, s. 385). Mûte, el-Belkâ'nın bir köyü (Yâkût el-Hamevî, 1995c, s. 220) olup, Dimaşk'ın yakınındadır. Mûte savaşı hicretin 8. yılında Cemâziyelevvel ayında gerçekleşmiştir (İbn Sa'd, 1410/1990f, s. 97).

Mûte savaşının nedeni, İbn Sa'd'da şu şekilde nakledilir: Hz. Muhammed Busrâ-Filistin valisine, el-Hâris b. Umeyr el-Ezdî ile mektup göndermiştir. el-Hâris b. Umeyr el-Ezdî Mûte'ye geldiği zaman, Şurahbîl b. Amr el-Gassânî'ye rast gelerek kendisine nereye gittiğini sorar. el-Hâris b. Umeyr el-Ezdî'nin Şam'a gitmek istediğini söylemesi üzerine el-Gassânî, onun Hz. Muhammed'in (s.a.s.) elçisi olduğunu anlar ve onun derhal bağlanmasını emrederek, bizzat boynunu vurur. Bundan önce Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hiçbir elçisi öldürülmemiştir. Bu haber Hz. Muhammed'e (s.a.s.) ulaştınca, Hz. Muhammed (s.a.s.) son derece üzülmüştür. Bu olay, Mûte savaşının nedeni olarak bilinir (İbn Sa'd, 1410/1990a, s. 255).

İslâm kaynaklarında Mûte Savaşı'nın nedeni zikredilirken, Bizans ordusundan bahsedilmemekle birlikte savaşın Bizans ordusuna karşı yapıldığı zikredilmektedir. Bizans tarihçileri ise Bizans ordusunun Filistin'de bulunuşu sebebini Sasanilerle Bizanslılar arasında yaşanan savaştan Bizans/Rum Kayseri Herakleios'un galip gelirse İstanbul'dan Beytûlmakdis'e çıplak ayak ile yürüyeceğine dair adağını yerine getirdiğini ve bu sırada Beytûlmakdis'te bulunduğunu söylerler (Algül, 2006, s. 386). İbn Sa'd'ın eserinde de bu olay aynen nakledilmektedir (İbn Sa'd, 1410/1990c, s. 199). Bazı kaynaklarda ise Mûte Savaşı'nın sebebi olarak, hicretin sekizinci yılında, Rebülevvel ayında Hz. Peygamber'in Zâtüatlah'a, Ka'b b. Umeyr el-Cıfârî'yi göndermesi, oradakilerin elçiyi yaralayıp on beş kişiyi şehit etmeleri gösterilmektedir (Özdemir, 1996, s. 71).

Hz. Muhammed (s.a.s.) ashabı topladı ve ordu hazırlığına girişti. 3.000 kişilik askeri kuvvet ile el-Curf denilen yerde karargâh kurdular. Hz. Muhammed, Zeyd b. Hârise'yi ordunun başına komutan tayin etti. Eğer Zeyd b. Hârise şehit olursa, sancağı Ca'fer b. Ebû Tâlib'in almasını, eğer o da şehit olursa sancağın Abdullah b. Revâha verilmesini emretti. Nitekim üçü de savaşta şehit olmuş, sancağı Hâlid b. Velîd almış ve Allah ona zaferi ihsan etmiştir (İbn Sa'd, 1410/1990f, s. 198). Mûte seriyyesinin dış güvenlik seriyyeleri içerisinde büyük bir önemi vardır. Mûte seriyyesi'nin diğer seriyyelerden hem seçilen komutanlar açısından hem

hazırlanan asker sayısı açısından hem de Bizans ve idaresindeki Araplarla yapılmış “ilk savaş” olması nedeniyle farklı bir konumu vardır (Özdemir, 1996, s. 70).

Hz. Muhammed’in (s.a.s.) Bizanslılara/Rumlara karşı düzenlediği bir gazve de Tebük gazvesidir. Müslümanların Mûte savaşından sonra Bizansla ikinci karşılaşmaları, Beytülmakdis’in fethine yaklaştıran ikinci adımdır. Tebük, Medine-Suriye ticaret yolu üzerinde Şam ile Vâdilkurâ arasında, Hicr’den dört merhale uzaklıkta, Şam ile Medine yolunun yarısındadır (Yâkût el-Hamevî, 1995d, s. 14).

İbn Sa’d’da yer alan bilgilere göre Tebük Gazvesi, hicri 9. yılın Receb ayında meydana gelmiştir (İbn Sa’d, 1410/1990f, s. 125). Ka’b b. Malik, Hz. Muhammed’in (s.a.s.) Tebük seferi için şöyle demiştir; “Hz. Muhammed herhangi bir gazveye çıktığında mutlaka başka bir yön belirtir ve seferin yönünü gizlerdi. Fakat Tebük seferini gizlemedi, alenen açıkladı.” Rumların büyük bir grup halinde Şam’da hazırlandığı haberi gelince, Hz. Muhammed (s.a.s.) Tebük seferinin kime yapılacağını, kimlerle savaşılacağı bilgisini verip, Müslümanların karşı taraftan daha fazla hazırlanmaları için uyarılarda bulunmuştur. Aynı zamanda Hz. Muhammed’e (s.a.s.) savaş için Herakleios’un bir yıllık azıklarını hazırladığı ve Cüzâm, Lahm, Âmile ve Gassân kabilelerinin de Herakleios’a katıldığını haber verdiler. Hz. Muhammed, (s.a.s.) Tebük seferi için ashabından sefere çıkmadan sadaka vermelerini istedi. Tebük seferi, Hz. Muhammed (s.a.s.) açısından çok önemli bir seferdi. Savaşa gidecek binek bulamayan yedi kişi Hz. Muhammed’in (s.a.s.) yanına gelerek binek istediler. Fakat Hz. Muhammed (s.a.s.) onlara verebilecek bir binek bulamayınca, o yedi kişi Hz. Muhammed’in (s.a.s.) yanından ağlayarak ayrıldılar (Tevbe, 9/92). Ağlayan kişilere Bekkâûn (ağlayanlar) denilmiştir. Tebük seferine mazereti olmadan katılmayanlar ise seksen iki kişilerdi. Hz. Muhammed’e (s.a.s.) gelip özür dilediler. Fakat Hz. Muhammed (s.a.s.) özürlerini kabul etmedi. Abdullah b. Übey b. Selül ise Yahudilerden ve Münafıklardan oluşan bir topluluğu yanına çekip Seniyyetülvedâ’da karargâh kurdular. Hz. Muhammed (s.a.s.) 30.000 kişilik ordusuyla Tebük’e kadar ilerledi. At sayısı 10.000 idi. Herakleios o sırada Hıms’taydı (İbn Sa’d, 1410/1990f, ss. 125-127). Hz. Muhammed (s.a.s.) orada yirmi gece kaldı (İbn Sa’d, 1410/1990f, s. 126). Bu sürede Hz. Muhammed (s.a.s.) Bizans ile doğrudan savaşa girmemiştir. Savaş yerine Beytülmakdis’e giden güzergâh üzerindeki topluluklar ile sulh yoluna gitmiştir (A. al-Fattah el-Awaisi, 2017, s. 22)

Tebük seferinin sonucunda, Bizans’ın doğu sınırı daha batıya kaymış, Arap yarım adasının Kuzey bölgeleri Müslümanlara terk edilmiştir. Bizanslılar ve o bölgedeki müttefikleri Hristiyan Arap kabileleri, Hicaz üzerine herhangi bir askeri faaliyet gösterememiştir. Artık Müslümanlar taarruza, Bizanslılar ise savunmaya geçmiştir (Apak, 2009, s. 100). Bundan sonra Müslümanların ve Bizanslıların savaştıkları alan doğrudan Bilâdü’ş-Şam olmuştur.

Hz. Muhammed (s.a.s.) hicri 11/632 yılı Safer ayının bitimine dört gece kala Pazartesi günü Hz. Muhammed (s.a.s.) insanlara Rumlara karşı hazırlanmaları emrini verdi. Bir sonraki gün yanına Üsâme b. Zeyd’i çağırdı ve ona “Babanın öldürüldüğü yere git! Onları atlarla ez geç. Seni ordunun başına komutan olarak

seçtim. Sabah saatlerinde Übnânlılara saldır ve haberler onlara ulaşmadan acele et” demiştir. Çarşamba günü ise Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hastalığı başladı. Perşembe günü Hz. Muhammed, (s.a.s.) Üsâme b. Zeyd'e sancağı kendi eliyle verdi (İbn Sa'd, 1410/1990f, s. 191). Bazı insanlar Üsâme b. Zeyd'in komutanlığına karşı çıktı. Hz. Muhammed (s.a.s.) bunu duyunca çok öfkeleni ve “eğer onun emirliğine karşı çıkıyorsanız, kuşkusuz bundan önce de babasının emirliğine karşı çıkıyordunuz. Babası da oğlu da bana insanların en sevimlisidir.” dedi. Hz. Muhammed (s.a.s.) Üsâme'nin zaferi elde edeceğinden emindi, onu seviyor ve ona güveniyordu. İnsanların Üsâme'ye karşı çıkmalarında en büyük neden ise Üsâme'nin yaşının küçük olmasıydı. Henüz on sekiz yaşındayken Hz. Muhammed (s.a.s.) ona ilk komutanlığını vermişti (İbn Sa'd, 1410/1990a, ss. 73-74). Hz. Muhammed (s.a.s.), Üsâme'yi Übnânlıların olduğu yere göndermişti. Übnâ ise el-Belkâ tarafında, es-Serâ olarak bilinir (İbn Sa'd, 1410/1990f, s. 191). Übnâ Filistin'de Askalân ile er-Remle arasında Mûte yakınlarında bir köydür (İbn Sa'd, 1410/1990a, ss. 73, 80).

Hz. Muhammed'in (s.a.s.) emri ile harekete geçen Üsâme, el-Curf denen yerde karargâh kurdu. Rebûlevvel ayının 10. Günü Cumartesi günü Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hastalığı ağırlaştı. Fakat Hz. Muhammed (s.a.s.) orada bulunan insanlara “Üsâme ordusunu gönderin” diye telkinlerde bulunuyordu. Bu ordu, Hz. Muhammed (s.a.s.) için son derece önemliydi. Üsâme'nin karargâha döndüğü Rebûlevvel ayının Pazartesi günü Hz. Muhammed (s.a.s.) vefat etti. O sırada Üsâme seriydedeydi. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) vefatının ardından Hz. Ebû Bekir'e biat edildi. Hz. Ebu Bekir Üsâme'yi yanına çağırarak “Hz. Muhammed vefat etmeden önce sana ne dedi?” diye sordu. Üsâme “Übnâ'ya saldır emrini verdi.” dedi. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, Üsâme'ye seriyeyi tamamlamasını emretti. Bazı insanlar Hz. Ebû Bekir'e gelip Üsâme'yi emirlikten almasını istediler. Hz. Ebû Bekir ise onlara Üsâme'den başkasını emirliğe getirmeyeceğini, çünkü Hz. Muhammed'in (s.a.s.) ruhunun Üsâme emirlikteyken kabzolunduğunu söylemiştir. Ardından Üsâme'yi Rumlar üzerine tekrar göndermiştir. Üsâme verilen bu görevi başarılı bir şekilde yerine getirmiştir. Seriyeden dönerken Hz. Ebû Bekir onu sevinçle karşılamıştır (İbn Sa'd, 1410/1990a, ss. 48-49).

Burada Hz. Ebû Bekir'in Hz. Muhammed'in (s.a.s.) stratejisini bildiğini, onun yapmak istediklerini gerçekleştirmeyi hedef aldığını görüyoruz. Bu nedenle Hz. Muhammed (s.a.s.) vefat edince Üsâme'yi emirlikten almamış, seriyeye göndermiştir. Üsâme b. Zeyd'in seriyesinin ardından Hz. Ebû Bekir Ecnâdeyn seferini düzenlemiştir. İbn Sad'da Ecnâdeyn savaşı ile ilgili olarak çok az bilgi verilmiş olup savaşın ayrıntılarına girilmemiştir. Yer yer Ecnâdeyn'de şehit olanların isimlerine yer verilmiştir. Ecnâdeyn Savaşı İbn Sa'd'da Müslümanlar ile Rumlar arasında ilk vaka (Bilâdü's-Şâm topraklarında) olarak nakledilmektedir (İbn Sa'd, 1410/1990a, s. 116). Fakat Fütûhu'l-büldân'da, Bilâdü's-Şâm'da Müslüman ve Rum askerleri arasında ilk vuku bulan savaşın el-Arabe savaşı olduğu kaydedilmektedir (Belâzûrî, 1408/1988, s. 113). Ecnâdeyn Savaşı Filistin'in fethinin direk olarak gösterildiği bir savaş olma özelliğini göstermekle birlikte, Müslümanlarla

Rumlar/Bizanslılar arasında geçen ilk münasebet değildir. Filistin'in fethi için doğrudan atılmış ilk adım Ecnâdeyn savaşıdır, dolaylı olarak atılan ilk adım ise Mûte savaşıdır.

Ecnâdeyn Savaşı, İbn Sa'd'da yer alan bilgilere göre, Hz. Ebû Bekir'in halifeliliği zamanında, hicri 13. Yıldı Cemâziyelevvel ayının bitimine on iki gece kaldığı bir pazartesi gününe tekabül etmektedir (İbn Sa'd, 1410/1990g, s. 91). Ecnâdeyn Savaşı ile ilgili, Rumların o gün yenilgiye uğratıldığı, ancak bir insanın geçebileceği yerde savaşmaya başladıkları ve önce Müslümanların onlara saldırdığı ve onları ezip geçtiği nakledilir. Ecnâdeyn günü komutan Amr b. Âs idi (İbn Sa'd, 1410/1990a, s. 148). Hz. Ebû Bekir kendisine, Filistin'e Eyle yolundan gitmesini emretti (İbn Sa'd, 1410/1990d, s. 70). Ecnâdeyn savaşının kazanılmasıyla, üç defa saldırıldığı halde sonuç alınamayan Suriye ve Filistin'inin fetih kapıları açılmış oldu. Amr b. Âs, Eyle üzerinden Güney Filistin'e, diğer kumandanlar ise Tebük-Maan yoluyla Ürdün ve Suriye istikametine sevk edildiler. Amr b. Âs, kısa sürede Güney Filistin'i fethetti. Bizans imparatoru Herakleius ordusuyla Kuzey Filistin'e kadar ilerlemek durumunda kaldı (Yıldız, 1994, s. 385). Böylece, Filistin'in kapıları Müslümanlara açılmış oldu. Ecnâdeyn Savaşıyla yenilgiye uğrayan Bizans İmparatorluğu'nun Suriye-Filistin bölgesindeki hâkimiyetine, iki yıl sonra yapılan Yermük savaşıyla son verilmiştir. Hâlid b. Velîd, Ebû Ubeyde ve diğer kumandanlarla görüştüktan sonra Arapların daha önce bilmedikleri bir savaş stratejisini (bölük ve tabur sistemi) ilk defa bu savaşta uygulamıştır (Fayda, 2013, s. 485).

Yermük savaşının kazanılmasıyla da Suriye-Filistin bölgesindeki Bizans/Rum hâkimiyeti tamamen sona erdi ve Beytûlmakdis'in fethi için engeller ortadan kaldırılmış oldu. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Şam'ın ve Beytûlmakdis'in fethini müjdelediği sözlerinin yanı sıra, İbn Sa'd'da onun "Rumlar sizinle güvenilir bir sulh yapacaklardır." (İbn Sa'd, 1410/1990e, s. 297) sözü nakledilir. Kanaatimizce bu söz, Hz. Ömer'in Beytûlmakdis'i fethettiği zamanı kastediyor olabilir. Çünkü Hz. Ömer zamanında Beytûlmakdis kılıçlarla değil, sulh ile bizzat Hz. Ömer'in kendisine teslim edilmiştir.

İbn Sa'd'da Beytûlmakdis'in fethi ile ilgili ayrıntılı bilgiler mevcut değildir. İbn Sa'd, Hz. Ömer'in hayatını anlatırken onun fetihlerine değinmiştir. Bu fetihlerden olan Beytûlmakdis'in fethi için, Hz. Ömer'in Ecnâdeyn hariç Şam'ın diğer bölgelerini fethettiğini, hicri 16./637 yılın Safer ayında "el-Câbiye" denen yere gittiğini, orada 20 gece ikamet ettiğini ve buradan Beytûlmakdis'e gittiğini, oranın fethine şahit olduğunu nakleder (İbn Sa'd, 1410/1990g, s. 214).

İbn Sa'd ve diğer kaynaklarda, Hz. Ömer'in hilafeti zamanında, Beytûlmakdis'in fethinden iki yıl sonra, hicretin 18./639 senesinde İslâm dünyasını derinden sarsan, birçok sahâbenin vefat etmesiyle sonuçlanan "Amvâs" vakası yaşandığı anlatılır (İbn Sa'd, 1410/1990g, s. 215). Amvâs Beytûlmakdis yönünde, er-Remle'ye dört mil uzakta bulunan, (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 269) Filistin'de, Beytûlmakdis'in yanında bir köydür (Yâkût el-Hamevî, 1995e, s. 157).

3. KOMUTAN VE YÖNETİCİLER

3.1. İbn Sa'd'a göre Bizansla Yapılan Savaşlar

	MÜTE	TEBÜK	ÜSÂME B. ZEYD SERİYYESİ	ECNÂDEYN	YERMÜK	BEYTÜLMAĞDIS FETHİ
TARİH	H.8/ M.629 Cemâziy el-evvel	H.9/M.630 Receb	H.11/ M.532	H. 13/ M.634 Cemâziyel-evvel	H.15/ M.636	H.16/ M.637
SEBEP	H.z. Muhammed'in (s.a.s.) elçisinin öldürülmesi.	İslâm dünyasına yapılması muhtemel Bizans saldırılarında evvel İslâm ordularının saldırıya geçmesi.	Suriye-Şam Fethi.	Suriye-Şam Fethi.	Suriye-Şam bölgesi Bizans varlığına son vermek.	Beytülmağdis/ Filistin'in Fethi
KİME KARŞI	Bizans/ Rumlar	Bizans/ Rumlar	Bizans/ Rumlar	Bizans/ Rumlar	Bizans/ Rumlar	Bizans/ Rumlar
YAPILDIĞI YER	Müte	Tebük	Übnâ/ Belka	Ecnâdeyn	Yermük	Beytülmağdis/ İliyâ
KOMUTAN	Zeyd b. Hârise Ca'fer b. Ebû Tâlib Abdullah b. Revâha	Peygamber sancağını Hz. Ebû Bekir'e vermiştir.	Üsâme b. Zeyd	Amr b. Âs	Hâlid b. Velîd	Ebû Ubeyde b. Cerrâh
İLGİLİ ÂYET	Yok	Tevbe 9/ 1-100	Yok	Yok	Yok	Yok
SONUÇ	Müslümanlar savaşı kazandı. Dolaylı olarak Beytülmağdis için atılan ilk adım.	Bizans'ın sınırları doğuya çekildi. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) son gazvesi. Beytülmağdis için dolaylı olarak atılan ikinci adım.	Müslümanlar Seriyeden zarar görmeden döndüler. Beytülmağdis fethi hedef alındı.	Savaşı Müslümanlar kazandı. Filistin'in kapıları Müslümanlar için açıldı.	Suriye-Şam Bölgesinde Müslümanların egemenliği kesinleşti	Beytülmağdis/ Filistin/ İliyâ Fethedildi.

3.2. Komutanlar ve Beytülmağdis ile Bağlantıları

KOMUTAN	BEYTÜLMAĞDİS İLE BAĞLANTILARI
-ZEYD B. HARİSE -CA'FER B. EBÛ TÂLİB -ABDULLAH B. REVÂHA	-Üç komutanın da Beytülmağdis ile öncesinde ve sonrasında herhangi bir bağlantısı olmamıştır.
-ÛSÂME B. ZEYD	-Beytülmağdis ile öncesinde ve sonrasında herhangi bir bağlantısı olmamıştır. -Hz. Muhammed özellikle Ûsâme b. Zeyd'i seriyye için seçmiştir.
-AMR B. ÂS	-Beytülmağdis fethinde bulunan komutanlardır. -Hz. Ömer Filistin ve civarına vali tayin etti (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 269). -Filistin'de es-Seb adı verilen arazide el-Aclân adında sarayı vardır (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 342). -Beytülmağdis'te Mu'âviye b. Ebû Süfyân ile Hz. Osman'ın intikamını alması için biat anlaşması yaptı (İbn Sa'd, 1418/1997, ss. 342-343).
-HÂLİD B. VELİD	-Beytülmağdis'ün fethinde bulunan komutanlardır. -Biladü's-Şam bölgesinin fethinde büyük rol oynamıştır. Birçok şehrin fethinde bizzat kendisi bulunmuştur. -Biladü's-Şam bölgesinde Hims şehrine yakın köyde vefat etmiştir. Bu köy yıkılmış, tarihten silinmiştir (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 279).
EBÛ UBEYDE B. CERRÂH	- Beytülmağdis başta olmak üzere Suriye bölgesindeki birçok şehrin fethi gerçekleştirildi. -Beytülmağdis'te aman dileyen halkın isteğini Hz. Ömer'e iletmiştir (Harman, 2002, s. 327). -Filistin'in eski bir şehri olan Amvâs'ta, vebadan vefat etmiştir (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 269).

4. BEYTÜLMAĞDİS'TE YAŞAMIŞ VEYA NESLİ BEYTÜLMAĞDİS'TE DEVAM EDEN ŞAHSİYETLER

Bu kısımda, İbn Sa'd'da yer alan, Beytülmağdis'te yaşayıp vefat eden ve nesli devam eden sahâbiler tespit edilmiştir.

- 1) Abdullah b. Amr b. Kays: Evlatları Beytülmağdis'te ikamet etmektedir (İbn Sa'd, 1410/1990g, s. 569).
- 2) Sevâd b. Gazıyye: İbn Sa'd İliyâ'da onun neslinden bazı kimseler olduğu bilgisini vermektedir (İbn Sa'd, 1410/1990g, s. 391).
- 3) Ebû Zer el-Gıfârî: İbn Sa'd'da geçen bilgilere göre bir adam (ismi zikredilmiyor) Ebû Zer ile Beytülmağdis'te namaz kıldıklarını, Ebû Zer'in her seferinde Beytülmağdis'e yalınayak girdiğini aktarır (İbn Sa'd, 1410/1990a, s. 175). Buradan Ebû Zer'in bir dönem Beytülmağdis'e gittiği anlaşılmaktadır. Ne kadar yaşadığı hakkında kaynaklarda bilgi mevcut değildir.

- 4) Şeddâd b. Evs b. Sâbit: Şair Hassân b. Sâbit'in kardeşinin oğludur. Filistin'e göç etmiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân döneminde hicri 58'de 75 yaşında ölmüştür. Beytülmakdis'te onun neslinden gelenler mevcuttur (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 281).
- 5) Ebû Sinan: Ömer b. Abdülaziz, Beytülmakdis'e geldiği zaman onun evinde misafir olmuştur (İbn Sa'd, 1410/1990d, s. 295). Burada zikrettiğimiz Ebû Sinan'ın kim olduğu hakkında bilgi yoktur.
- 6) ez-Zührî: İbn Sa'd, ez-Zührî'nin kabrinin Edâmâ'da bulunduğunu, Edâma'nın da Suğb ve Bedâ'nın arkasında bulunduğunu, Hicaz'ın çıkışı Filistin'in girişi olduğunu söyler. İbn Sa'd, aynı zamanda orada ez-Zührî'nin çiftliğinin varlığından bahseder (İbn Sa'd, 1410/1990d, s. 351). İbn Sa'd'da ez-Zührî ile ilgili geçen başka bir bilgi ise şudur: Abdülmelik b. Mervân, bir mecliste "Hz. Hüseyin'in öldürüldüğü gün Beytülmakdis'in taşlarının durumunu bilen var mı?" diye sorar. Ez-Zührî cevap olarak, Beytülmakdis'te hangi taşı kaldırsalar altından taze kan gördüklerini söyler. Abdülmelik b. Mervân, ez-Zührî'nin dediklerini onaylar.
- 7) Süleym b. Âmir: Bir dönem Beytülmakdis'te kaldığı bilinmektedir (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 322).
- 8) Sevr b. Yezîd el- Kilâbî: Hims ehlinde olup, hicri 153/770 yılında Beytülmakdis'te vefat etmiştir (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 324).
- 9) Selmân el-Fârisî: İbn Sa'd'da yer alan bilgilere göre, Selmân el-Fârisî Müslüman olmadan önce din arayışı içindeyken şehir şehir gezmiştir. Hims şehrine geldiğinde bir adam ona Beytülmakdis'e her sene gelen bir adamdan bahseder ve ancak o adamın ona yardımcı olacağını söyler. Bunun üzerine Selmân el-Fârisî Beytülmakdis'e gider. Adamla karşılaşan Selmân el-Fârisî, ona durumunu arz eder. Adam ona otur deyip yola çıkar. Aradan bir yıl geçtikten sonra Selmân el-Fârisî onu Beytülmakdis'te tekrar görür. Selmân el-Fârisî'yi gören adam çok şaşırır ve onu kendisiyle beraber Medine'ye götürür. Selmân el-Fârisî'nin mezarı Medâin şehrinde (İbn Sa'd, 1410/1990a, ss. 56-70). Burada Selmân el-Fârisî'nin bir yıl Beytülmakdis'te yaşadığı anlaşılmaktadır. Selmân el-Fârisî'nin makamı bugün Beytülmakdis'te Zeytin Dağı'ndadır.
- 10) Ebû Übey: Şam'a gitmiş, Beytülmakdis'e yerleşmiştir. Beytülmakdis'te soyu mevcuttur (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 282).
- 11) Vâsıl b. el-Eska b. Abdüluzza: Kinâneoğullarındandır. Tebük'e gitme hazırlığındayken Müslüman oldu. Beytülmakdis'e sık sık giderdi. Hicri 83/702 yılında 105 yaşında Beytülmakdis'te vefat etti (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 286).
- 12) Abdurrahman b. Ebû Amîre el-Müzenî: Biladü'ş-Şam'da yaşamıştır. Fakat Biladü'ş-Şam'ın hangi şehrinde yaşadığı bilinmemektedir. Hz. Muhammed'den "Beytülmakdis'te hidayet biati olacaktır." hadisini rivayet etmiştir (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 292).
- 13) Sevbân b. Bücdüd: Yemen halkındandır. Şam'a giderek Beytülmakdis'e yerleşmiştir. Hz. Muhammed ona "Beytülmakdis'e git! Dilerim Yüce Allah sana orada bir zürriyet nasip eder, onlar orada bulunan mescide sabah akşam gitmek suretiyle onu imar ederler." demiştir. Bunun üzerine Beytülmakdis'e gitmiş ve orada ikamet etmiştir (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 296).
- 14) Âdem b. Ebû İlyâs: Horasan, Merverûz halkındandır. Askalân'da yaşamış, hicri 220 yılında Cemâziyelevvel ayında Ebû İshâk b. Harûn'un hilafetinde Askalân'da vefat etmiştir (İbn Sa'd, 1418/1997, s. 340).

Yukarıda saydığımız on dört kişiden bazıları sadece orada kısa süre yaşamış bazıları ise orada vefat etmiştir. Bazılarının da soyu orada halen devam etmektedir. Burada Beytülmakdis dışında Filistin'e bağlı iki şehirde yaşayıp vefat eden iki kişi vardır. Bunun dışında Filistin'in Amvas vebasında vefat eden birçok sahâbe vardır.

SONUÇ

“İbn Sa’d’ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr* Adlı Eserine Göre Beytülmakdis” adlı çalışmamızda elde ettiğimiz bilgilere göre, İslâm öncesi ve İslâm sonrası dönemde Arapların ve Müslümanların Beytülmakdis ile bağlantıları mevcuttur. Bu bağlantılar daha çok ticaret üzerinden olmuştur. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) dedelerinin ticaretle uğraşıyor olması Beytülmakdis’le alakalarını güçlendirmiştir. Bunun yanı sıra İslâm öncesi dönemde Beytülmakdis ile bağlantılar oldukça güçlü ticaret anlaşmalarına dayanmaktadır.

Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Beytülmakdis ile bağlantısını doğrudan Mi’rac hadisesi ile dolaylı olarak ise ticaret yaptığı zamanlarda Beytülmakdis’i bilebileceği bilgisi ile başlatabiliriz. İslâm sonrası dönemde Hz. Peygamber’in (s.a.s.) birçok kez Beytülmakdis ile bağlantısı olmuştur. Kible yönünün ilk olarak Beytülmakdis’e doğru tayin edilmesi de tesadüfi bir durum değildir.

İslâm’ın yayılmaya başladığı dönemdeki davet mektuplarından birinin Beytülmakdis’i elinde tutan Rum Kayserine gönderilmesi ve Hz. Peygamber’in vefatından hemen önce Üsâme b. Zeyd’i ısrarla Bizans üzerine göndermesi önem arz etmektedir. Tüm itirazlara rağmen Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber’in vefat etmeden söylediği “Üsâme ordusunu gönderin!” çağrısına uymuş ve Üsâme’yi ordusuyla Bizans üzerine göndermiştir.

Beytülmakdis’in Müslümanlar tarafından fethi ise tarih sayfalarında yeni bir dönemin açılmasına sebebiyet vermiştir. Zira uzun yıllar boyunca bir istikrar sağlanamayan ve yönetimde sürekli el değiştiren Beytülmakdis, artık Müslümanların hâkimiyetinde barışın egemen olduğu uzun yıllara şahitlik edecektir. Müslümanlar Beytülmakdis’e ayrı bir önem vermişlerdir. Oraya yerleşen, orada vefat eden, orada soyu hala devam eden sahâbiler olmuştur. Bu sahâbilerin birçoğu Hz. Peygamber’in (s.a.s.) “Oraya gidin!” çağrısına uyarak oralara gidip yerleşmişlerdir.

Son olarak çalışmamızda Beytülmakdis’in her dönemde rağbet edilen, istenilen bölge olduğu, Müslümanlar için ayrı bir öneme sahip olduğu ve Müslümanların Beytülmakdis ile doğrudan bağlantılarının göz ardı edilemez bir gerçek olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Algül, H. (2006). Mûte Savaşı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 31, ss. 385-387). İstanbul: TDV Yayınları.
- Apak, Â. (2009). Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 95-122.
- Ay, R. (1997). *Kudüs Şehri Siyasi Tarihi (Başlangıcından M.S 135'e Kadar) ve Üç Kutsal Dindeki Önemi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Basit, M. İ., Hamza Zib Mustafa, Gassan Musa Muhibiş, & Said Süleyman Kik. (2011). *Kudüs Tarihi* (Ali Benli, Çev.). İstanbul: Nida Yayıncılık.
- Belâzürî, E.-H. A. b. Y. b. C. b. D. (1408/1988). *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl.
- Demirkent, I. (1998). Herakleios. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 17, ss. 210-215). İstanbul: TDV Yayınları.
- el-Awaisî, A. al-Fattah. (2015). *Yeni Bir Jeopolitik Teori Beytûlmakdis Bereket Daireleri Teorisî*. İstanbul: Beytûlmakdis Çalışmaları Vakfı Yayınları.
- el-Awaisî, A. al-Fattah. (2017). *Resûlullah'ın Beytûlmakdis Fethine Dair Stratejik Planı* (Pelikan; Feyza Betül Öğretici, Çev.). İstanbul: İnsamer İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi.
- el-Awaisî, K. (2007). *Mapping IslamicJerusalem, A Rediscovery of Geographical Boundaries*. United Kingdom: Al-Maktoum Institute Academic Press.
- el-Mâğlus, S. b. A. (2015). *Siyer Atlası* (Abdullah Karataş, Çev.). İstanbul: Siyer Yayınları.
- Fayda, M. (1992). Busrâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 6, ss. 470-472). İstanbul: TDV Yayınları.
- Fayda, M. (1999). İbn Sa'd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 20, ss. 294-297). İstanbul: TDV Yayınları.
- Fayda, M. (2009). Siyer ve Megâzî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 37, ss. 319-324). İstanbul: TDV Yayınları.
- Fayda, M. (2013). Yermük Savaşı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 43, ss. 485-486). İstanbul: TDV Yayınları.
- Harman, Ö. F. (2002). Kudüs. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 26, ss. 323-327). Ankara: TDV Yayınları.
- İbn Habîb, E. C. M. b. H. b. Ü. b. A. el-Hâşimî. (1428/1942). *Kitâbü'l-Muhabber*. Beyrut: Dârü'l-Âfâk.
- İbn Manzûr, E.-F. M. b. M. b. 'Alî C. b. M. er-Ruveyfî 'î. (1414/1993). *Lisânü'l-'Arab* (3. bs, C. 2). Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Sa'd, E. A. M. b. S. b. M. ez-Zührî. (1410/1990a). *eṭ-Ṭabakâtü'l-Kübrâ* (1. bs, C. 4). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Sa'd, E. A. M. b. S. b. M. ez-Zührî. (1410/1990b). *eṭ-Ṭabakâtü'l-Kübrâ* (1. bs, C. 6). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Sa'd, E. A. M. b. S. b. M. ez-Zührî. (1410/1990c). *eṭ-Ṭabakâtü'l-Kübrâ* (1. bs, C. 1). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Sa'd, E. A. M. b. S. b. M. ez-Zührî. (1410/1990d). *eṭ-Ṭabakâtü'l-Kübrâ* (1. bs, C. 5). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Sa'd, E. A. M. b. S. b. M. ez-Zührî. (1418/1997). *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (2. bs, C. 7). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye.

- İbn Sa'd, E. A. M. b. S. b. M. ez-Zührî. (1410/1990e). *eṭ-Tabakâtü'l-Kübrâ* (1. bs, C. 8). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye.
- İbn Sa'd, E. A. M. b. S. b. M. ez-Zührî. (1410/1990f). *eṭ-Tabakâtü'l-Kübrâ* (1. bs, C. 2). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye.
- İbn Sa'd, E. A. M. b. S. b. M. ez-Zührî. (1410/1990g). *eṭ-Tabakâtü'l-Kübrâ* (1. bs, C. 3). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye.
- Muhammed Kürd Ali, M. F. b. A. b. M. (1876-1953). (1403/1983). *Hıttatü's-Şâm* (3. bs, C. 1). Dimaşk: Mektebetü'n-Nürî.
- Özdemir, S. (1996). *Hz. Peygamber'in Seriyeleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Râzî, E. A. Z. M. b. E. B. b. A. er-R. (ö. 666/1268'den sonra). (1429/2008). *Muhtârü's-Şihâh*. Dimaşk: Dârü'l-Mustafa.
- Sabuncu, Ö. (2018). *Son Peygambere İlk İnanan İnsan Müminlerin Annesi Hz. Hatice* (7. bs). İstanbul: Semerkand Yayıncılık.
- Sarıçam, İ. (1997). Hâşim b. Abdümenâf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 16, ss. 405-406). İstanbul: TDV Yayınları.
- Taberî, E. C. M. b. C. b. Y. el-Âmilî. (1387/1967). *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk, ve Şılatu Târîh eṭ-Taberî* (2. bs, C. 2). Beyrut: Dârü'l-me'ârif.
- Yâkût el-Hamevî, E. A. Ş. Y. b. A. el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. (1995a). *Mu'cemü'l-büldân* (C. 7). Beyrut: Dâru Sadr.
- Yâkût el-Hamevî, E. A. Ş. Y. b. A. el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. (1995b). *Mu'cemü'l-büldân* (C. 1). Beyrut: Dâru Sadr.
- Yâkût el-Hamevî, E. A. Ş. Y. b. A. el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. (1995c). *Mu'cemü'l-büldân* (C. 5). Beyrut: Dâru Sadr.
- Yâkût el-Hamevî, E. A. Ş. Y. b. A. el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. (1995d). *Mu'cemü'l-büldân* (C. 2). Beyrut: Dâru Sadr.
- Yâkût el-Hamevî, E. A. Ş. Y. b. A. el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. (1995e). *Mu'cemü'l-büldân* (C. 4). Beyrut: Dâru Sadr.
- Yıldız, H. D. (1994). Ecnâdeyn Savaşı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 10, s. 385). İstanbul: TDV Yayınları.